

**BÜTÜN YÖNLERİYLE
ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİ
SEMPOZYUMU
(16-18 KASIM 2011 ERZURUM)
BİLDİRİLER**

**EDİTÖR
DOÇ.DR. CENGİZ GÜNDOĞDU**

ERZURUM 2012

Marifetnâme'deki Şiirlerde Geçen Birleşik Fiiller

*Okt. Dilek Akan Budak
Atatürk Üniversitesi
Dil Eğitim ve Öğretimi Araştırma
ve Uygulama Merkezi*

Giriş

Türk dilinde yeni kelime türetme yolları vardır. Bu yollar birbirinden farklıdır. Yeni kelimeler elde etmek için temelde yapım ekleri kullanılır. Bunun dışında iki veya daha çok ad bir araya getirilerek birleşik adlar oluşturulur. Tıpkı birleşik adlar gibi birleşik fiiller de sözcükleri bir araya getirerek yeni kelime yapma yollarından biridir. Birleşik fiiller, bir ad ile bir

yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir. (Korkmaz, 2007b: 791)

Ahmet B. Ercilasun ise birleşik fiili şöyle tanımlamaktadır: "Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas, manaca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden asıl manalarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir mana ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu böyledir. İster bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Hareket, oluş ifade eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifade ediyorsak, birleşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Yani bir kavramı anlatma ve fonksiyon bakımından basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiçbir fark yoktur. Basit fiilin yapısında sadece kök ve ek, birleşik fiilin yapısında iki veya daha fazla kelime vardır." (Ercilasun, 1984: 48)

Dilimizde birleşik fiillerin çeşitleri vardır. Kimi birleşik fiiller en az bir isim ve bir yardımcı fiilin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bahsi geçen yardımcı fiillerden en yaygın olanları; etmek, eylemek, olmak, yapmak, kılmak ve bulunmaktır. İkinci grupta bir yanı zarf-fiil, bir yanı fiil olan birleşik fiiller vardır. Bu gruba da yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma ve uzaklaşma fiilleri girer. Son grupta ise; anlam kaymasına uğramış ve deyimleşmiş olan birleşik fiiller vardır. Bu grupların dışında, iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içinde bir araya gelip anlamca kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiiller de vardır. Mesela fiil+p fiil, fiil+g fiil yapısında olan birleşik fiiller de dilimizde mevcuttur. Nitekim çalışmamızda bu fiil gruplarından tespit edebildiğimiz örnekler mevcuttur.

Marifetnâme'de Geçen Şiirlerde Birleşik Fiillerin Kullanımı

Marifetnâme; Türkçe yazılmış, mensur-manzum karışık nazım şekliyle kaleme alınmış bir eserdir. Matematik, geometri, fen bilimleri, tıp, anatomi, astroloji, sosyal kurallar, aile hukuku, toplum psikolojisi ve dini konular hakkında bilgi veren hacimli, üç ciltten oluşan bir eserdir. Eserin her üç bölümünde de anlatılan konuyla ilgili manzumeler mevcuttur. Bu manzumelerin bir kısmı Farsçadır. Sadeleştirilen metinlerde bunlar da Türkçeye çevrilmiştir. İbrahim Hakkı Hazretlerinin yazdığı bu şiirlerde birleşik fiillerin kullanım sıklığı dikkat çekicidir. Çalışmamızda bu birleşik fiillerin hepsini ortaya koymak ve örneklendirmek geniş hacimli bir metin ortaya koyacağından, bunu yapmak mümkün

olmamıştır. İmkanlar dâhilinde Marifetnâme'de geçen birleşik fiilleri yapı bakımından gruplandırarak örnekler sunmaya çalışacağız. Aşağıda da görüleceği üzere yapı bakımından en çok kullanılan birleşik fiil türü "isim ol-" yapısındaki birleşik fiillerdir. Bunun dışında; "isim et-", "isim eyle-", "isim kıl-", "isim bul-", "isim bil-", ikili birleşik fiil ve kalıplaşmış birleşik fiil türlerinde de örnekler tespit edilmiştir. Aşağıda Marifetnâme'de geçen birleşik fiillere örnekler yapı bakımından gruplandırılarak verilmiştir. Seçilen manzumelerdeki birleşik fiiller, hem altı çizili olarak hem de yatık yazı biçimiyle gösterilmiştir.

1. "İsim + Yardımcı Fiil" Yapısında Olan Birleşik Fiiller

1.1. "et-" Yardımcı Fiiliyle Oluşmuş Birleşik Fiiller

af et-	güzar et-	mahza et-	şükr et-
afv et-	halk et-	matem et-	tahavvül et-
ayan et-	hark et-	meşy et-	tahmin et-
bahşış et-	hatm et-	meyl et-	tahvi et-
bed güman et-	havf et-	meyl-i zevk-i cism et-	tahvil et-
beyan et-	hayır et-	muin et-	tarh et-
buğz et-	hesap et-	mürur et-	tasvir et-
cem et-	hıfz et-	nakş et-	tayin et-
cevr ü cefa et-	hücum et-	nazar et-	teklif et-
çok et-	hükm et-	nazm et-	terk et-
davet et-	ıyan et-	nüzul et-	tesir et-
delalet et-	iptida et-	nhlet et-	tuğyan et-
deveran et-	idrak et-	rucû et-	vasf et-
devr et-	ihticab et-	safa et-	vefa et-
eda et-	iktida et-	selam et-	vücut et-
esir et-	imtizaç et-	selim et-	yad et-
fahr et-	îrâz et-	seyr et-	yağma et-
feda et-	iskat et-	seyran et-	zevk et-
fehm et-	istikbal et-	sihr et-	zevk u safa et-
fıkr et-	itikat et-	sohbet et-	zıkr et-
fırar et-	itimat et-	sual et-	pür-ziya et-
gasl et-	izhar et-	sürat et-	ziyan et-
gavga et-	kat et-		zuhur et-

Yukarıda geçen birleşik fiillerden günümüzde de kullanılanları vardır. Mesela "affet-", esir et, hesap et-, feda et-, kavga et-, fırar et-, tasvir et-, terk et-, şükr et-, seyr et-" birleşik fiilleri Standart Türkiye Türkçesinde bazı ses değişikliklerine uğrayarak kullanılmaktadır. (gavga>kavga: g>k, af et->affet-: ünsüz ikizleşmesi)

Oldur ki aşk şive-i nâza iptidâ eder
Âşık hemân ana dil ü cânın fedâ eder
Âzad olur cibânda hayât-ı ebed bulur
Ol cân-ı mu'tekid ki ona iktidâ eder
Dostun murâdudur bizim ancak murâdımız
Âlemde her ne olsa çün anı Hüda eder
Âşık bulur cefâyı vefa dilde aşk ana
Cevr ü cefâ ederse o zevk u safâ eder
Zulmetde kalma kalbine gel nûr-ı aşk bul
Hakkı ki mihr-i aşk seni pür-ziyâ eder

(Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz., 2003: 703)*

.....
Unutdu kendüye Hakkı sana rucû etdi
Vücûd-ı zenbîhi mahv eyle pes günah arama
(Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz., 2003: 764)

.....
Farzın edâ edende verir kalbe inbisât
Îrâz edende dost humul kalb-i inkıbaz (s. 843)

.....
Pes her on beş gecede bir saat
İleri sâbitan eder sürat
Kim güneş her gün iki kursu kadar
Seyr edip şarka geç gruba gider (s. 96)
Hüda'ya şükür kim halk etti bunca encüm ü efak
Salat ol dostuna olsun ki şanında demiş "levlak"
Ve bade hakkı der ilm-i felek sırrın ayan ettim
Otuz beyt içre nabs u sa'd saati beyan ettim
İki alemde bir bildim müessir zât-ı Mevlâyı
Veli rabt eylemiş esbaba ednâyı hem a'lâyı (s. 135)

*Bundan sonra Marifetnâme'deki şürlere yapılan atıflarda bu eserdeki sayfa numaraları verilecektir.

1.2. "eyle-" Yardımcı Fiiliyle Oluşmuş Birleşik Fiiller:

afdal eyle-	farz eyle-	ihata eyle-	itmam eyle-
afet eyle-	fehmi eyle-	ihraç eyle-	ittika eyle-
afv eyle-	figan eyle-	ikrar ü tasdik eyle-	kabul eyle-
asan eyle-	halk eyle-	iktiza eyle-	kabz eyle-
derman eyle-	hoş hareket eyle-	istima eyle-	kat eyle-
devr eyle-	hoş hesap eyle-	isyan eyle-	kaza eyle-
dilde huzur eyle-	içtima eyle-	itikad eyle-	kesr eyle-
kul eyle-	nişan eyle-	tahayyül eyle-	yok eyle-
mahv eyle-	nuş eyle-	takdim eyle-	zan eyle-
mahz eyle-	rabt eyle-	talip eyle-	zevk eyle-
mesh eyle-	sefer eyle-	tavil eyle-	ziyad eyle-
meyl eyle-	sevk eyle-	tefviz eyle-	ziyn eyle-
murad eyle-	seyr eyle-	terk eyle-	zuhur eyle-
nakş eyle-	seyran eyle-	teyemmüm eyle-	
nazar eyle-	sohbet eyle-	ümit eyle-	

.....
*Kışt gayet dıraz olur hem serd
Kim zıyn eyleye ağaçlara berd*

.....
*Halkı fehmi eyledinse ey Hakkı
Masıvayı yok eyle bul Hak'ı (s. 209)*

.....
*Hakkı ko bu eşbâhı
Nûş eyle sen ol râhı*

.....
*Terk eyle ten-i bâkî
Zevk eyle o harmanda
Her havf-ı mekânîdir
Rahat bul o me'mende
Hükmünde değil çıkmak
Seyr eyle o revzende
Bu âlem-i ervâhı
Bâkî ol o meskende (s.382)*

1.3. "ol-" Yardımcı Fiiliyle Oluşmuş Birleşik Fiiller:

add ol-	ahir ol-	ali ol-	asan ol-
agah ol-	ahmak u bed güher ol-	arif ü zarif ol-	asi ol-
ağrur ol-	akrep ol-	ariz ol-	asl ol-
ahd ol-	ebleh ü bi-şerm ol-	hamuş ol-	kan ol-
aşına-yı aşk ol-	eğrilik ol-	harb ol-	karib ol-
aşk ehli ol-	eklil ol-	hasta ol-	kasir ol-
az ol-	ekul ol-	hasud ol-	kasir u soğuk ol-
azat ol-	emanet ol-	haşr ol-	kat ol-
azer ol-	emin ol-	hayr ol-	kazib ol-
aziz ol-	emrullah ol-	hayran ol-	kebir ol-
baharistan ol-	erzan ol-	hayvan u insan ol-	kem ol-
baki ol-	esbi ol-	hazır ol-	kesir ol-
bed huy ol-	esgal-i cezub ol-	helak ol-	kevser ol-
bed ruy ol-	etli ol-	helak ol-	kıyas ol-
berk ol-	etval ol-	hem-rah ol-	küçük ol-
beşaret ol-	evsat ol-	hılat ol-	layık ol-
bi-çin ol-	fani ol-	hıraman ol-	maallah ol-
bidar ol-	fark ol-	hiss ol-	mahbub ol-
bi-sud ol-	farz ol-	hoş ol-	mahir ol-
büyük ol-	fasl ol-	hoşluk ol-	malı ol-
cebin ol-	ferd ol-	hub ol-	malum ol-
cellat ol-	ferman ol-	husut hem mekkar ol-	mekan ol-
cem ol-	fırak ol-	hükm ol-	melul ol-
cemil ol-	gafi ol-	ırak ol-	memzuc ol-
cenk ol-	galiz ol-	ihtilaf ol-	merki çok ol-
çıkık ol-	gamnak ol-	ilham ol-	mesrur ol-
çin ol-	gevher ol-	ince ol-	meşgul ol-
çoğ ol-	giran ol-	insan ol-	meşreb-i irfan ol-
çok ol-	gıryan ol-	iri ol-	meşreb-i irfan ol-
çukur ol-	gussa ol-	işaret ol-	meşreb-i irfan ol-
dar ol-	gussalt ol-	iyi ahlak ol-	meşreb-i irfan ol-
değirmi sakal ol-	gümrah ol-	izdiyad u nakıs ol-	meşreb-i irfan ol-
delil ol-	habir ol-	kafası ariz ol-	meşreb-i irfan ol-
devran ol-	hacet ol-	kahil ol-	meşreb-i irfan ol-
dıraz ol-	hafif ol-	kahin ol-	meşreb-i irfan ol-
dilber ol-	hail ol-	kaht ol-	meşreb-i irfan ol-
dişi ol-	hakim ol-	kamer ol-	meşreb-i irfan ol-
doğru yol ol-	halim ü rağib ol-	kamil ol-	meşreb-i irfan ol-
dur ol-	hamis ol-		meşreb-i irfan ol-
düz ol-			meşreb-i irfan ol-

mukavves ol-	revan ol-	top ol-	züşt ol-
mutedil ol-	sair ol-	ucuz ol-	
muttasıl ol-	salat u selam çok ol-	uzun ol-	
muvaftak ol-	sal-i mürğ ol-	vacib ol-	
mükesser hem vahşi ol-	serd ol-	vakıf ol-	
mülük ol-	seri ol-	vaki ol-	
müsted dahı kütah ol-	sert ol-	vefah ol-	
nadan ol-	ses çatal ol-	viran ol-	
nazır ol-	sitemler ol-	visal ol-	
nerm ol-	soğuk ol-	vüsat ol-	
nerm ol-	sürur ol-	yağışlık ol-	
nerm u diraz ol-	şad u hurrem u handan ol-	yahşi ol-	
nerm u kısa ol-	şadan ol-	yakın ol-	
nur ol-	şeker ol-	yar ol-	
ok ol-	şuhud ol-	yassı ol-	
omuzu sivri ol-	tabir ol-	yeksan ol-	
on ol-	tahir ol-	yemin ol-	
otuz bir gün ol-	talan ol-	yufka ol-	
otuz gün ol-	tamam ol-	yumru ol-	
pak ol-	tar ol-	yumuşak ol-	
pelid u fersude ol-	tavil ol-	zahir ol-	
pir ol-	tebah ol-	zaif ol-	
pür-nur ol-	telezzüz ol-	zekan ol-	
ref ol-	telh ol-	zelzele ol-	
reşid ü hakir ol-	tembel ol-	zeyerek ol-	
		ziyk ol-	
		ziyaret ol-	

"ol-" yardımcı fiiliyle oluşan birleşik fiillerin sayısı diğerlerine oranla daha fazladır. Diğer birleşik fiil yapılarında da olduğu gibi bu grupta da isim ögesi yabancı kökenlidir. İsim olan sözcük ya Arapça ya Farsçadır. Türkçe bir isimle oluşmuş birleşik fiil yapılarıyla (örneğin; büyük ol-, yahşi ol-, çıkık ol-, çok/çoğ ol-, ince ol-, iri ol-, çin ol- vb.) daha az karşılaşmaktayız. Bunun yanı sıra Marifetnâme'deki şiirlerde geçen birleşik fiillerin bir kısmı da bugün kullanımdadır. Örneğin "insan ol-, delil ol-, asi ol-, uzun ol-, ucuz ol-, küçük ol-, cellat ol-, kıyas ol- vb." birleşik fiilleri bugün de kullanılmaktadır.

Devredip geldim cibarı yine bir devran ola
Ben giderim bütün sarayı yıkıp virân ola
Beher can tuğyan edip cismim gemisin dağda
Benliğim onlar alıp bu varlığım talan ola
Dağılıp tertibim otuz iki harf ola tamam
Nokta-i ruhum kamunun geçherine kân ola
Bu vücudum dağı kakıp itile yükler gibi
Şeş cihatım açılıp bir haddi yok meydan ola
Cümle efkar u havâsım başır olup ol arsada

Kalkalar bep yeniden sankim baharistan ola
Yerler altında bu cismim hâk ile yeksân ola
Dört yanımdan nâr u bûd u âb u hâk edip hücum
Yevm-i tübladır o gün her mana bir suret gıyıp
Her kimi sebze kimi hayvan kimi insan ola
Kabrim yaran gelip fikrederler anvalimi
Her biri bilmekte hâlim vâle-i hayran ola
Her kim isten bu niyâz-ı derdmendi ol zaman
Sözlerini okusun kim sırrına mübman ola (s. 56)

1.4. "kıl-" Yardımcı Fiiliyle Oluşmuş Birleşik Fiiller:

azad kıl-	ihtiyar kıl-	nazm kıl-	tazif kıl-
fıkr kıl-	istihrac kıl-	peyda kıl-	tecelli kıl-
gazab kıl-	kismet kıl-	saklı kıl-	tevekkül kıl-
guş kıl-	malik kıl-	sehm kıl-	ticaret kıl-
hazer kıl-	murad kıl-	seyran kıl-	yanan kıl-
hesap kıl-	müteselli kıl-	tahmin kıl-	zenhan kıl-
heves kıl-	namaz kıl-	takdir kıl-	
hidayet kıl-	nazar hoş kıl-	talep kıl-	
hoş tefekkür kıl-	nazar kıl-	tarh kıl-	

*Çün nef-i behîmî kulıyuz kul bizi âzad (âzad kıl-)
Kull eyle sana kul gazab u şevvete mâlik (mâlik kıl-) (s. 309)*

*Hallak-ı cihan âleme kıldıkça tecelli
Her kulunu bir halle kulmuş müteselli (s. 920)*

*Gözün yum zâbir-i eşyada taziyi etme ol nuru
Ki tâ batında lubb-i âlemi hoş kulasın seyran (s. 703)*

1.5. "bul-" Yardımcı Fiiliyle Oluşmuş Birleşik Fiiller:

cüret bul-	fena bul-	helak bul-	karar bul-
emn ü eman bul-	gılat bul-	huzuru bul-	manayı bul-
muhak bul-	hayat bul-	ıyan bul-	mema bul-
müdam bul-	neva bul-	selamet bul-	
	nimet bul-	sulh bul-	

*Varlığını mabv eyleyip bulsan fena
Zâbir olur sırr-ı hayrî'l-vârisin (s. 346)*

1.6. "bil-" Yardımcı Fiiliyle Oluşmuş Birleşik Fiiller:

tamam bil-	fani bil-
------------	-----------

*On iki burç on iki aydır müdam
Rum ayın otuz gün akdem bil tamam (s. 132)*

1.7. "al-" Yardımcı Fiiliyle Oluşmuş Birleşik Fiiller:

abdest al-	kam al-	sebk-i hüsn al-
ibret al-		

*Hakkı bu cihanı bil kitab-ı hikmet
Eflak u anasırı huruf u kudret
Terkib ü mevalid ü kelâm-ı izzet
Fehm et kelimât-ı Rabbi al çok ibret (ibret al-) (s. 227)*

2. İkili Bileşik Fiiller

2.1. "fiil + p fiil" Yapısında Olan Birleşik Fiiller

işitir ol-

2.2. "fiil + g fiil" Yapısında Olan Birleşik Fiiller

deyip git-	edip cyle-	görüüp işit-	yatıp otur-
------------	------------	--------------	-------------

*Hükem kavin itimad edemem
Hem de külli yalan deyip gidemem (s. 208)*

3. Kalıplaşmış Olan Birleşik Fiiller (Deyim Anlamı Taşıyanlar)

aklı eriş-	dile gel-	kötü huya dal-
batnına taş bağla-	dünyaya heves kıl-	kötü huya tutunmak-
bigane kal-	hayırsız gel-	nefs eline ver-
can yak-	ihrama gir-	vücuda gel-
cana gel-	kendüye kendüsünün derdi yet-	
deryaya sal-	kibr ü haset dol-	

*Hakkı dile gel kılma heves dünyaya
Emvacı koyup kendini sal deryaya
Bak bu kelimat-ı Rab olan eşyaya
Hoş bu kelimatı anla dal manaya (s. 227)*

*Sükbe-i enf olsa bol
Kibr ü haset dolmuş ol
Olsa kulcul-i kanat
Cem ola kahr u inat
..... (s. 318)*

Sonuç

Marifetnâme adlı eserde yer alan şiirler birleşik fiil kullanımı yönüyle dikkatlere sunulmuştur. İnceleme sonucunda görülmüştür ki; en çok geçen birleşik fiil yapısı “isim ol-” biçimindedir. Marifetnâme’deki manzumelerde var olan birleşik fiillerin bir kısmı da Standart Türkiye Türkçesinde kimi ses değişikliklerine uğrayarak kullanılmaktadır. Manzumelerde inceleme altına alınan konuda görülmüştür ki aynı isim farklı yardımcı fiiller ile bir araya gelerek aynı anlamda birleşik fiiller oluşturabilmektedir. Örneğin “seyran” sözcüğü, “seyran et-”, “seyran eyle-”, “seyran kıl-” biçimlerinde farklı birleşik fiil yapıları içinde kullanılmıştır.

Kaynaklar

- Banguoğlu, Tahsin (2000). Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, Süer (2005). Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1984). Kutadgu Bilig Grameri-Fiil. Ankara: Gazi Üniversitesi Basımevi.
- Ergin, Muharrem (2000). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri (1877). Marifetnâme. (Tab ve Neşri: Kırımî Yusuf Ziya). İstanbul: Matbaa-i Ahmet Kâmil.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri (2003). Marifetnâme. (Sadeleştiren: Durali Yılmaz-Hüsnü Kılıç). İstanbul: Çelik Yayınları.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri (2010). Marifetnâme. (Sadeleştiren: Abdullah Aydın). İstanbul: Sarmaşık Yayınları.
- Kahraman, Tahir. (1996). Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Eklî Tamlayıcıları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2007a). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2007b). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sev, Gülsel (2001). Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanışı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yazım Kılavuzu. (2008). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <http://tdkterim.gov.tr/bts/> (Erişim Tarihi: 30.09.2011)